

Алекса НИКОЛИЋ*
 Правни факултет
 Универзитет у Београду

УДК 341.217(4-672EU)

ПРИКАЗ МОНОГРАФИЈЕ:
 ЖАКЛИНА НОВИЧИЋ: СУКОБ НАЦИОНАЛНОГ
 И НАДНАЦИОНАЛНОГ У ЕВРОПСКОЈ
 УНИЈИ. УСТАВНИ ИДЕНТИТЕТИ

(Институт за међународну политику и
 привреду, Београд, 2023, 120 страна)

1. НЕКОЛИКО ЛИЧНИХ ЦРТИЦА

Позната је прича о Езопу, кога је господар послао на трг да му купи најбољу ствар за јело. Он је донео језик јер је он *кључ науке ... орган врлине и разума*. Када га је господар други дан послао да му купи најгору ствар, он је опет донео језик, зато што је он *извор ратова ... орган заблуде и клевета ...*

И за књижевног (у овом случају научног – прим. А.Н.) критичара могло би се рећи да може бити и пријатељ и помагач људског духа и сејач заблуда и обмана ... и вођ младих књижевних генерација и јатак књижевних пустахија. Све зависи од тога с којим се идејама појављује пред јавним мњењем, каква га осећања подстичу на књижевни рад: колика му је интелектуална снага и да ли је чист и узвишен његов морални идеал¹.

Представљајући широј читалачкој јавности књигу др Жаклине Новичић, научне сараднице са Института за међународну политику и привреду, морамо да нагласимо да је вредело чекати на њено ново монографско научно остварење, јер је на један крајње оригиналан начин

* Аутор је асистент Правног факултета Универзитета у Београду. Електронска адреса аутора: aleksa.nikolic@ius.bg.ac.rs

¹ Јаша Продановић, *Наши и страни. Огледи из историје књижевности и културе*, Српска књижевна задруга, Београд, 1949, стр. 13.

допринела проучавању концепта уставног идентитета у нас – из политиколошког аспекта. После безмало десет година, након монографије о сукобу надлежности између права Европске уније (ЕУ, Унија) и националног уставног права Немачке², др Новичић се поново отиснула пут сиве зоне права и политике, обрађујући једну тему која још увек буди несагласност међу уставним правницима. Битна карактеристика Новичићкиног рада представља интердисциплинарни приступ, јасно и прегледно постављена структура, критичност и сажетост. На свега 120 страница, ауторка је, захваљујући вештом стилу и камијевски кратким реченицама, обрадила питање суверености у комплексном односу уставноправних поредака. Другим речима, главна теза ове монографије је да уставни идентитет представља доктрину о суверенитету држава чланица ЕУ, насупрот доктрини о суверенитету ЕУ, коју ауторка идентификује под другим именом – као доктрину права првенства ЕУ.

2. О УСТАВНОМ ИДЕНТИТЕТУ

Не тако давно, током свог излагања на тему „Национални уставни идентитет испред Европске уније“, на међународној научној конференцији „Преиспитивање реформске снаге ЕУ на Западном Балкану – јавноправни аспекти“ (*Re-evaluating reformative power of the EU in the Western Balkans – legal and political aspects*), одржаној крајем маја 2022. године на Правном факултету Универзитета у Београду, Бертран Матје (*Bertrand Mathieu*) је покренуо дебату о уставном идентитету и његовом схватању у Европи. Након тврдње да је главни елемент уставног идентитета Грчке православна црква, Матје је из публике добио питање: „Шта је главни састојак уставног идентитета Србије?“ Он је на то одговорио: „вероватно Косово ... а можда и Европска унија ... уосталом, процените то ви сами, зато постоје референдуми“.

Чини се да је питање уставног идентитета далеко сложеније и вишеслојније него што се на први мах чини одговор Бертрана Матјеа. Оно се не може до те мере поједноставити и рашчланити, будући да се у обзир морају узети различити фактори и показатељи – не само правни, већ и политиколошки, социолошки, историјски, културолошки итд. Једино је такав приступ, иако се и он у науци неретко критикује као субјективан и „безобалан“, у стању да разоткрије шта се налази „иза Устава“, односно које „силе“ утичу на његовог творца.

² Жаклина Новичић, *Првенство права Европске уније и национална контрола прекорачења надлежности ЕУ – случај Немачке*, Институт за међународну политику и привреду, Београд, 2013, стр. 146.

Најпознатија светска уставноправна и политиколошка имена покушала су да „одгонетну“ која би то дефиниција уставног идентитета била најбоља, најтачнија и најисправнија. Разуме се, свако од њих је дошао до другачијег закључка, јер су им се разликовали приступ и методологија. За Розенфелда (*Michael Rosenfeld*), концепције уставног идентитета се крећу од фокусирања на стварне карактеристике и одредбе устава – који систем власти односно облик државног уређења постоји у конкретном случају – до односа између устава и других релевантних идентитета као што су национални, верски и идеолошки.³ Џејкобсон (*Gary Jeffrey Jacobsohn*) размишља на сличан начин према у сопствену дефиницију уставног идентитета укључује још један важан елемент – историју.⁴ „Устав стиче идентитет кроз искуство“, вели он, јер „представља прошлост једне државе као и одлучност друштва да превазиђе ту прошлост“.⁵ Напоследку, аутори попут Талије Хабријеве (*Талија Хабријева*) сматрају да се уставни идентитет везује за највише вредности једног друштва. „Значај феномена националног уставног идентитета и развијене уставне културе лежи у чињеници да, како се друштво развија, друштво формира стабилан систем основних правних принципа заснованих на вредностима које је само друштво препознало“.⁶

Питање уставног идентитета наишло је на веома добар одјек и у нашој (уставно)правној мисли. Ратко Марковић међу првима бележи да се уставни идентитет састоји од основних уставних вредности и да се може открити кроз анализу старих историјских устава, јер су одређене правне норме остале на снази ако нису биле везане за писани устав.⁷ Владан Петров у својој *ушој* дефиницији „проналази“ уставни идентитет у уставном тексту дефинишући га као скуп „општих и посебних уставних начела, као и уставних вредности“.⁸ На сличан начин

³ Michael Rosenfeld, “Constitutional Identity”, *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law* (eds. Michael Rosenfeld, András Sajó), Oxford University Press, Oxford, 2012, p. 756.

⁴ Упор. Gary Jeffrey Jacobsohn, *Constitutional Identity*, Harvard University Press, Cambridge (Mass, USA), 2010, pp. 10-22. Међутим, и Розенфелд је конструисао моделе уставног идентитета на основу стварног историјског искуства. Вид. Michael Rosenfeld, “Constitutional Identity“, нав. дело, стр. 763.

⁵ Gary Jeffrey Jacobsohn, *Constitutional Identity*, нав. дело, стр. 4-13.

⁶ Taliya Khabrieva, “Constitutional Reform in Russia: Searching for National Identity”, *Herald of Russian Academy of Sciences*, No. 3/2020, Moscow, p. 274.

⁷ Ратко Марковић, *Са уставне осматрачнице*, Службени гласник и Досије студио, Београд, 2017, стр. 375.

⁸ Упор. Vladan Petrov, “European Versus National Constitutional Identity in the Republic of Serbia: A Concurrence or Unity”, *Constitutional Identity and European Union Axiology – Perspectives of Central European States* (ed. Grzegorz Pastuszko), Wydawnictwo Szkoly

размишља и Владимир Ђурић. Он уставни идентитет одређује као „неповредиво језгро садржине устава, односно као суштина уставне владе у чијем су самом језгру владавина права и фундаментална политичка обавеза уставног поретка која је била од централне важности за национално саморазумевање *demos-a*”.⁹

Танасије Маринковић је проучавањем уставне историје поставио сопствене темеље за изучавање уставног идентитета у нас.¹⁰ За њега је уставни идентитет „скуп фундаменталних одлука које утемељују и устројавају политички и друштвени систем једне државе“.¹¹ Слично сматра и Марија Влајковић која тврди да „уставни идентитет не прои-зилази само из уставног текста већ се обликује и уставном историјом, уставноправном трансформацијом али и на основу рецепције од стране судских инстанци као и друштвено-политичког схватања“.¹² Маринковићево и Влајковићкино становиште нам се чини блиским будући да уставни идентитет не представља само оно што се колоквијално може назвати „словом устава“, већ да исти у значајној мери зависи од друштвеног утицаја односно тумача, што последнично доводи до тога да „слово устава“ никако не може бити „читано“ и примењивано код свих на истоветан начин.

Жаклина Новичић не залази тако дубоко у теоријско дефинисање уставног идентитета. Прецизније, она не нуди сопствену дефиницију уставног идентитета, али проналази критеријум помоћу којег указује на различите теоријске концепте и приступе приликом дефинисања

Wyższej Wymiaru Sprawiedliwości, Warsaw, 2022, p. 180; Владан Петров, *Уставно право*, Издавачки центар Правног факултета, Београд, 2022, стр. 42. Идентичног становишта је Александар Цветковић који напомиње да су „историјски уставни и политичка пракса утицали на садржину данашњег националног идентитета“ (Александар Цветковић, *Утицаји историјских устава Србије и Југославије на изградњу националног уставног идентитета* (мастер рад – необјављено), Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2021, стр. 63.

⁹ Владимир Ђурић, „Уставни идентитет Србије у контексту европских интеграција и уставних промена“, *Национално и међународно право – актуелна питања и теме – том II* (ур. Олга Јовић-Пралиновић), Правни факултет Универзитета у Приштини, Косовска Митровица, 2017, стр. 274.

¹⁰ Танасије Маринковић, „Уставни идентитет видовданске Југославије“, *Сто година од уједињења – Формирање државе и права* (ур. Борис Беговић, Зоран Мирковић), Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2020, стр. 110-113.

¹¹ Исто, стр. 120.

¹² Марија Влајковић, *Прилагођавање основа правног система Републике Србије праву Европске уније – прилог студији односа права Европске уније и уставног права* (пројекат докторске дисертације – необјављено), Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2021, стр. 17. Читајући Влајковићкину студију, јасно је да је она у свом дефинисању уставног идентитета наклоњенија Џејкобсоновим ставовима.

питања уставног идентитета на европском континенту. Још прецизније, кроз цело своје дело, ауторка уставни идентитет посматра као (најзначајније) средство у дефинисању граница између држава чланица Европске уније и саме ЕУ. За њу уставни идентитет, у најкраћем, представља друго име за доктрину о суверенитету држава чланица у ЕУ и уставним могућностима за ограничење даље европске интеграције и за заштиту уставног сопства. Заправо, основна хипотеза саме монографије гласи да „уставни идентитет представља доктрину о суверенитету држава чланица у ЕУ, насупрот доктрини о суверенитету ЕУ коју идентификујемо под другим именом – као доктрину првенства права ЕУ“ (стр. 10).¹³ Пренос надлежности на ЕУ, као и тзв. клаузула о флексибилности (чл. 352. Уговора о функционисању ЕУ), помоћу које се могу проширити надлежности Уније мимо уговорне ревизије¹⁴, довели су до тога да се „тас“ суверености на „кантару“ Европе све више накриви у корист ЕУ. Међутим, Новичићка напомиње да су се државе чланице присетиле како да тас на ваги помере у своју корист: „национални уставни судови су се досетили концепта уставног идентитета у покушају да, са своје стране, утврде границе европске интеграције“ (стр. 29).¹⁵

3. О ОДАБРАНИМ ПРИМЕРИМА У МОНОГРАФИЈИ

Напослетку, треба рећи и да је питање уставног идентитета у већини држава добило употребну вредност. Пјетро Фарагуна (*Pietro Faraguna*) истиче да је у питању „правосудно нуклеарно оружје држава чланица ЕУ одвраћајућег карактера“, које национални уставни судови користе као *ultima* од даље реформе ЕУ и њеног ширења надлежности.¹⁶

¹³ Постоје и аутори који мисле другачије. Примера ради, Палермо и Кеслер су сагласни да су државе чланице ЕУ изгубиле сувереност, али не мисле да ју је зато аутоматски добила ЕУ. Вид. Francesco Palermo, Karl Kössler, *Comparative Federalism. Constitutional Arrangements and Case Law*, Hart Publishing, Oxford – London – New York – New Delhi – Sydney, 2019, p. 97.

¹⁴ Реч је о појави која доводи до „ерозије“ уставних надлежности држава чланица, односно „уставоразградње“. Вид. Joseph Weiler, „The Transformation of Europe“, *The Yale Law Journal*, No. 8/1991, New Haven, pp. 2466, 2474.

¹⁵ Још један детаљ о „суверености“ ЕУ може се илустровати примером Брексита (*Brexit*). Наиме, враћањем свих пренетих надлежности ЕУ Великој Британији, озбиљно је уздрмана концепција о суверености ЕУ, будући да је једностраним иступом из поменуте заједнице држава „вратила“ пуну сувереност. О овој дебати види нпр. Nathalie Brack, Ramona Coman, Amandine Crespy, „Sovereignty Conflicts in the European Union“, *Les Cahiers du Cevipol*, No. 4/2019, Brussels, p. 24; Shahroo Malik, „Post-Brexit Scenario. The EU under Threat“, *Strategic Studies*, No. 4/2018, Islamabad, pp. 90-109.

¹⁶ Pietro Faraguna, „Taking Constitutional Identities Away from the Courts“, *Brooklyn Journal of International Law*, No. 2/2016, New York, pp. 521-522

Фабрини и Шајо (*Federico Fabbrini, Andras Sajó*) су потпуно сагласни са оваквим тумачењем, истичући да „европски уставни идентитет представља доктрину коју су развили државни судови како би генерички заштитили област националних правних система од утицаја европског права“.¹⁷ Дакле, потпуно је јасно да се питањем уставног идентитета баве уставни судови премда је, због вишезначности самог појма, што смо видели из претходно написаног, његова примена другачија. То је истакла и Жаклина Новичић анализирајући у свом делу најпре уставне идентитете Француске и Немачке, посветивши им посебну пажњу, као и уставне идентитете Пољске, Мађарске, Италије, Чешке, Данске, Шпаније, Белгије и Холандије.

Крајње поједностављено, уставни идентитети поменутих држава могу се сврстати у три групе.¹⁸ Прву би чиниле оне државе које су прве формализовале концепт уставног идентитета у пракси, попут Француске и Немачке. Другу групу чине оне државе које су поставиле темеље за даљи развој концепта уставног идентитета, попут Италије, Чешке, Данске, Белгије и Шпаније, док се у трећу групу могу сврстати оне државе (Пољска и Мађарска) које су донекле злоупотребиле концепт уставног идентитета, искористивши га да се не повинују неким од основних постулата ЕУ попут владавине права. Напоследку, ауторка је анализирала и пример Холандије, истичући да је у питању држава која представља сушту супротност свим наведеним примерима будући да је холандски правни поредак прихватио монистичку концепцију односа са међународним правом. Ипак, иако евроскептицизам није добио прилику да се у Холандији изрази (уставно)судским путем, он је остварен непосредно израженом вољом грађана – рефередумом од 2005. године, када је одбијен тзв. Устав за Европу. Мислимо да је тиме довољно речено и нећемо се више освртати на овај пример.

Полазећи од примера Француске и Немачке, ауторка напомиње да су ове државе прве приступиле уставносудском практиковању концепта уставног идентитета, али на дијаметрално супротан начин. У Француској је Уставни савет први формализовао концепт уставног идентитета као потенцијалног ограничења примене права ЕУ, наводећи да „транспозиција директиве не може да буде против правила или

¹⁷ Federico Fabbrini, Andras Sajó, *The Dangers of Constitutional Identity*, *European Law Journal*, No. 4/2019, New York, p. 457. Они у свом раду даље исцрпно анализирају и потенцијале злоупотребе концепта уставног идентитета, као и примере (евентуалне) правилне употребе у односима правних поредака у оквиру саме ЕУ.

¹⁸ Ово је подела аутора приказа која је сачињена након анализе монографије др Жаклине Новичић.

принципа својствених уставном идентитету Француске, осим уколико конституент није пристао на то¹⁹. Међутим, Новичићка његов епицентар препознаје у референдуму 2005. године, на основу којег су се грађани изјаснили против даље федерализације Европе. Свеприступни евроскептицизам уважио је Уставни савет уводећи стандард уставног идентитета 2006. године, али га свесно остављајући апстрактним и недефинисаним. Насупрот Француској, немачке судије Савезног уставног суда у Карлсруеу (СУС) су темељно простудирале и елаборирале концепт уставног идентитета, створивши од њега заокружену и доследну доктрину. Томе су им у значајној мери помогле теоријске расправе које су раније у својим делима водили најпознатији представници немачке правне мисли попут Зејдела, Јелинека, Келзена, Лабанда, Шмита и многих других. Наиме, Савезни уставни суд је концепт уставног идентитета везао за „језгро устава“, чл. 79. ст. 3. Основног закона Немачке – тзв. клаузулу о вечности, а нешто касније и за чл. 23. Основног закона Немачке, који суштински представља (уставно)правни основ за пренос надлежности на ниво ЕУ. Другим речима, за СУС су суверенитет, демократија и уставни идентитет једно те исто и као такви представљају потенцијално ограничење европске интеграције, вели Новичићка (стр. 97). Али све док је сама интеграција под (немачком) контролом, не постоје разлози за сукоб са правом ЕУ. Дакле, у Немачкој је под уставним идентитетом заправо истакнуто првенство Основног закона Немачке над правом ЕУ.

У другу групу свртали смо оне државе које су, Фарагуниним речима, тек поставиле тзв. „нуклеарни штит“, односно нису још увек у довољној мери разрадиле концепт уставног идентитета. Прва међу њима је Италија која се још увек служи помало застарелом формулацијом „контра-ограничења“ (*dottrina dei controlimiti*), коју је Уставни суд ове државе дефинисао у другој половини XX века, када је изрекао да Европска (економска) заједница нема право да крши основне принципе уставног поретка или неприкосновена права људске личности.²⁰ Ипак, искорак је начињен 2018. године када се Уставни суд Италије у једној одлуци позвао на уставни идентитет, додуше без његовог даљег дефинисања. За њега је концепт уставног идентитета у потпуности изједначен са доктрином контра-ограничења, коју је суд раније користио, напомиње Ђовани Пићирили (*Giovanni Piccirilli*).²¹ Чешка, Шпа-

¹⁹ France, Le Conseil constitutionnel *Décision* N° 2006-540 DC, 27/07/2006.

²⁰ Italy, *Frontini vs Minister delle Finanze*, 2 CMLR 372, 18/12/1973.

²¹ Giovanni Piccirilli, „The ‘Tarico Saga’: the Italian Constitutional Court continues its European Journey”, *European Constitutional Law Review*, 14/2018, Cambridge, p. 825.

нија и Белгија су испратиле немачки образац о супрематiji Устава над правом ЕУ, иако се њихови уставни судови у својим одлукама до сада нису изричито позивали на концепт уставног идентитета. Нови-чићка сматра да је то због тога што поменуте државе још увек нису спремне на његово потпуно дефинисање.

Напоследку, у трећу групу смо свстали тзв. непослушне државе чланице ЕУ – Пољску и Мађарску. Њихови уставни судови су итекако формализовали своја становишта о уставном идентитету, начинивши од њега моћно оружје за ограничавање првенства права ЕУ. Њихово схватање сукобило се са становиштем Европског суда правде (ЕСП), који је у поменутим одлукама приметио деловање супротно принципима и вредностима ЕУ. Сукоб између Уставног суда Пољске и Европске уније ескалирао је након спроведене уставносудске и правосудне реформе, према којој је извршна власт добила значајне надлежности, за шта је Европска комисија установила да Пољска није поштовала чл. 2. Уговора о ЕУ, па је самим тим иницирала активацију чл. 7. Уговора о ЕУ (кршење вредности ЕУ). Европски суд правде је тим поводом прогласио да судови у Пољској не остварују ефективну правну заштиту, затраживши од истих да се не осврћу на спроведену реформу уставног текста. Пољске власти су се браниле заштитом концепта уставног идентитета, који је Уставни суд те земље 2010. године дефинисао као средство за ограничавање првенства права ЕУ, прогласивши деловање ЕУ као прекорачење надлежности (*ultra vires*), односно стварање нових надлежности ЕУ.²² Због тога је против Пољске донет посебан механизам у оквиру ЕУ – ускраћивање финансијских средстава због кршења владавине права, на шта су се пољске власти жалиле Европском суду правде.²³ У Мађарској је 2018. године, усвајањем тзв. VII амандмана на Устав (Основни закон), очување уставног идентитета и хришћанске културе постало уставна обавеза свих, што је детаљније елаборирано у преамбули. На тај начин је појам уставног идентитета замишљен као одбрана од претњи из иностранства, првенствено масовних илегалних миграција. Европски суд правде је утврдио да је на овај начин Мађарска, попут Пољске, прекршила принципе владавине права у ЕУ, након

²² Заокрет у поимању уставног идентитета Пољске може да уследи након победе и поновног доласка на место премијера Доналда Туска (*Donald Tusk*), будући да је он раније био председник Европског савета (Миленко Пешић, *Аплаузи из Брисела за проевропског премијера Пољске*, Интернет, <https://www.politika.rs/scc/clanak/589333/Aplauzi-iz-Brisela-za-proevropskog-premijera-Poljske>, 04/01/2024).

²³ Court of Justice of the European Union, *Poland vs Parliament and Council*, C-157/21, No. 28/22, 16/02/2022.

чега им је, претило ускраћивање финансијске подршке Уније, на шта су се и Мађари жалили Европском суду правде. Европски суд правде је 2022. године донео пресуду у случају обе жалбе (Пољске и Мађарске²⁴) поручивши да „ЕУ штити националне уставне идентитете, али не и националне неуставне идентитете“.²⁵ Истовремено, Европски суд правде је дао сопствену дефиницију европског уставног идентитета што, речима Фарагуна и Дриноци (*Timea Drinóczi*), „представља значајан корак ка јачању европског уставног идентитета“.²⁶ Угрубо и укратко, владавина права и солидарност, јесу темељне вредности ЕУ које, уз све оне споменуте у чл. 2. Уговора о ЕУ, чине заједнички европски уставни идентитет, наводи се у пресуди ЕСП-а.²⁷

4. ЕПИЛОГ

Напоследку, можда ће вам се на први поглед чинити да смо се у овом приказу више бавили питањем дефинисања уставног идентитета, неголи анализом монографије др Жаклине Новичић. Међутим, мишљења смо да управо то чини највећу вредност саме студије. Ретке су данас књиге међу научницима које тако брзо и лако подстичу на размишљање. У том погледу, „Сукоб националног и наднационалног у Европској унији. Европски идентитети“, у потпуности оправдава циљ који је сама ауторка пред себе поставила – покушај разрешења дилеме шта односно где су границе уставног идентитета држава чланица ЕУ, као и питања где су границе тј. црвене линије суверености саме ЕУ. Једини жал остаје што ауторка није приступила и питању анализе уставног идентитета у нас – нарочито у светлу европских интеграција, односно разрешавању питања из Поглавља 35²⁸ - уз поменуте студије наших најпознатијих уставноправних писаца, политиколошки поглед

²⁴ Court of Justice of the European Union *Hungary vs Parliament and Council C-156/21*, No. 28/22, 16/02/2022.

²⁵ Pietro Faraguna, *Timea Drinóczi, Constitutional Identity in and on EU terms*, Internet, <https://verfassungsblog.de/constitutional-identity-in-and-on-eu-terms/>, 04/01/2024.

²⁶ Исто. Фарагуна и Дриноци су свесни да поменуто дефинисање европског уставног идентитета веома мало може да утиче на одметнуте државе чланице ЕУ – Пољску и Мађарску.

²⁷ За више детаља о самој пресуди вид. Marija Vljaković, „The Importance of Reshaping the European Identity for the European Integration Process of Serbia“, *International Organizations: Serbia and Contemporary World* (eds. Duško Dimitrijević, Toni Mileski), Institute of International Politics and Economics, University of St. Cyril and Methodius – Faculty of Philosophy, Belgrade – Skopje, 2022, p. 492.

²⁸ ЕУ, *Конференција о приступанју ЕУ – Србија*, AD 12/15 CONF-RS 1, Internet, https://www.mei.gov.rs/upload/documents/pristupni_pregovori/pregovaracke_pozicije/pg35_zajednicka_pozicija_eu.pdf, 07/01/2024.

би додатно попунио постојеће празнине. Сливовито, „круг знања би се раширио, али би се тако и повећао обим таме која га окружује (Алберт Ајнштајн)“, што би отворило простора за још дубље анализе концепта уставног идентитета у нас. Ипак, остаје вера да ће се др Новичић у будућности позабавити и тим питањем. Без обзира на све, квалитетно обрађен преглед судских ставова и подробна анализа дијалога судова који су допринели да се боље разуме употреба концепта уставног идентитета од стране држава чланица ЕУ и у односу правних поредака више су него довољан разлог да најтоплије препоручимо широј академској јавности монографију др Жаклине Новичић, врсног политиколога и научног сарадника Института за међународну политику и привреду у Београду, „Сукоб националног и наднационалног у Европској унији. Уставни идентитети“.